

Miten äänne­muutoksen eteneminen näkyy kaunokirjallisuuden kielessä?

Bengt Pohjanen, Oiva Arvola ja Rosa Liksom Tornion murteen oppaina

HARRI MANTILA

1. Johdannoksi

Murteen käyttö kaunokirjallisissa teksteissä on viime vuosikymmeninä tullut yhä tavanomaisemmaksi. Ennen 1950-lukua ja Väinö Linnan tuotantoa murteen käyttö kaunokirjallisuudessa oli peräti harvinaista. Ehkäpä *Tuntemattoman sotilaan* paljon huomiota saaneet murre­repliikit ovat osaltaan toimineet esikuvana ja vaikuttaneet siihen, että yhä useamman maakunnan puheen­parsi on saanut tulkkinsa kaunokirjallisuudessa. (Ks. esim. Varpio 1980: 83, 86; Huldén 1980: 289–290; Ruoppila 1981: 234–238; myös Palander 1987: 216.) Heikki Turusen rehevä itäsvolaismurre on tullut lukevalle yleisölle tutuksi hänen pohjoiskarjalaiseen miljööseen sijoittuvista maaseutukuvauksistaan, Orvokki Aution eteläpohjalaismurre on saanut monen kriitikon kiitokset ja Kalle Päätalon koillismaalaisen murteen viljely on ehtinyt jo lukuisten akateemisten opinnäytetöidenkin aiheeksi – vain muutamia esimerkkejä mainitakseni.

Murteentutkijalle kansankielinen kaunokirjallisuus voi avata uusia näkymiä kielen vaihteluun ja muuttumiseen. Voi esim. kysyä, millä tavalla kirjailija on hahmottanut murretta. Erityisen mielenkiintoisia ovat parhaillaan käynnissä olevat kielenmuutokset. Kirjailijan teksteistä voi parhaassa tapauksessa lukea suoraan, miten murteen­puhujat itse tiedostaa muutoksen, esim. missä kielellisissä asemissa se on tapahtunut hänen äidinmurteen intuitionsa mukaan. Eri asia on sitten, kuinka luotettavaa aineistoa hänen tekstinsä on. Vanhastaanhan tiedetään, että taitavankin kirjoittajan on vaikeaa tuottaa omaakin kotimurrettaan äänne- ja muoto-opillisesti oikein.

Fennistisessä tutkimuksessa äänne­muutoksen yleistymistä murteelliseksi tarkoitetuissa kaunokirjallisissa teksteissä on tähän saakka tietääkseni tarkastellut ai-

Miten äänenmuutoksen eteneminen näkyy kaunokirjallisuuden kielessä?

noastaan Marjatta Palander väitöskirjassaan *Suomen itämurteiden erikoisgeminaatio*. Hän on tarkastellut erikoisgeminaation esiintymistä Ilona Karjalaisen, Simo Hämmäläisen, Eeva Tikkanen, Matti Pulkkinen ja Heikki Turusen teksteissä. Mainittujen kirjailijoiden teosten tapahtumat on sijoitettu itäsavolaisten murteiden alueelle. (1987: 216–221.)

Palander on huomannut, että kirjailijoilla erikoisgeminaatio on selvästi keskittynyt niihin asemiin, joissa se nopeimmin on vahvistumassa. Myös muista murteellisiksi tarkoitetuista teksteistä hän on saanut samanlaisen tuloksen. Lisäksi eri kirjoittajat ovat geminaation merkinnässä päätyneet keskenäänkin hyvin samansuuntaisiin ratkaisuihin. Palanderin mukaan tämä osoittaa, että muutos tiedostetaan samoista asemista, joissa muutos todella onkin ekspansiivisin. (1987: 220–221.)

Tässä tarkastelen *h:n* ns. toisen asteen metateesin esiintymistä kolmen Tornion murretta viljelleen kirjailijan teoksissa. Toisen asteen metateesilla on suomalaisessa dialektologiassa tarkoitettu jälkitavujen vokaalienvälisen *h:n* esiintymistä sellaisessa asemassa, joka käy ilmi esimerkiksi seuraavista sanamuodoista: *silh-mään, sauhnaan, pölkäähmään, Pajahlaan* jne. (Airila 1912: 146–150). Tarkastelen tätä ilmiötä Bengt Pohjasen, Oiva Arvolan ja Rosa Liksonin teksteissä.

Oiva Arvalta mukana ovat tässä romaanit *Taivaan painamat* (1975) ja *Kaamosmaa* (1976). Romaanit liittyvät suuren suomalaisen kansankuvauksen traditioon ja sen 1970-luvun renessanssiin. Ne kertovat Pieti-Antin perheen vaiheista joskus 20-luvulla ja paikannimistä päätellen jossakin Kolarin seuduilla. Romaanien replikointi on kokonaan murteellista, muu kerronta taas yleiskielistä – joskin kylläkin sanastoltaan murteella väritettyä. Oiva Arvola on syntynyt Kolarissa 1935. Hän on valmistunut kansakoulunopettajaksi Kemijärven seminaarista ja vaikuttanut sen jälkeen Ylitorniolla, Kittilässä, Rovaniemen maalaiskunnassa ja Rovaniemellä. (Suomen kirjailijat 1945–1980: 52.)

Rosa Liksom on kohutuimpia nuoria kirjailijoitamme. Hänen alaansa on lyhyt proosa. Osa hänen novelleistaan on kirjoitettu minä-kertojaa käyttäen Tornion murteella, osassa taas vain replikointi on murteellista ja muu kerronta yleiskielistä. Liksom on todellinen kielivirtuoosi; hän liikkuu luontevasti Tornion murteen, yleiskielen ja pääkaupunkilaistyyllisen nuorisoslangin välillä. Kaikki nämä kieli- ja muoto-opista lauseoppiin ja fraseologiaan. Tässä tarkastelussa mukana ovat novellikokoelmat *Unohdettu Vartti* (1986) ja *Tyhjän tien paratiisit* (1989).

Rosa Liksom eli oikealta nimeltään Anni Ylävaara on syntynyt 1958 Ylitorniolla. Hän on käynyt lukion Rovaniemellä, opiskellut sen jälkeen Helsingissä ja asunut mm. Kööpenhaminassa ja Pariisissa. Hän on matkustellut laajasti ja työskennellyt hyvin moninaisissa tehtävissä, esim. maatalouslomittajana, kalatehtaan työntekijänä, tiskaajana ja torimyyjänä. (Kuka kukin on 1990: 564–565; Luku-

keskuksen Pohjois-Suomen aluetoimiston arkistot.)

Bengt Pohjaselta on mukana hänen Ruotsin Tornionlaakson murteelle kääntämänsä Markuksen evankeliumi, jonka otsikkona on *Tule Leevi jäljhyyn* (1988). Sen kieli on siis käännöskieltä, ja siinä mielessä se on eri asemassa kuin edellä puheena olleet Arvolan ja Liksomin tekstit. Tässä olen käyttänyt evankeliumin käännöksen ensimmäistä painosta eli »juhla- ja testiypplaakaa». *h*:n esiintymisessä ei paria poikkeusta lukuun ottamatta kuitenkaan ole eroa tämän ja myöhemmän painoksen välillä (Lämsä 1991: 54–55).

Bengt Pohjanen on syntynyt 1944 Ruotsin Länsipohjan Pajalassa. Hän on pappi ja kirjailija, joka on julkaissut kolmella eri kielellä eli ruotsiksi, suomeksi ja Ruotsin Tornionlaakson murteella eli meän kielellä. Hänen tuotantonsa käsittää pääasiassa romaaneja. Tällä hetkellä Pohjanen asuu Ylikainuulla (Överkalix). (Lukukeskuksen Pohjois-Suomen aluetoimiston arkistot.)

2. Ns. *h*:n toisen asteen metateesi leviävänä äänne­muutoksena

»Toisen asteen metateesiksi» on dialektologisessa kirjallisuudessamme Martti Airilan Tornion murteen äännehistoriasta (1912) lähtien totuttu nimittämään äänne­muutosta, jossa jo metateettisena pidetty jälkitavujen vokaalienvälinen *h* on tietyin ehdoin siirtynyt edeltävän soinnillisen konsonantin eteen, esim. (*syrjähän* >) *syrjhään* > *syrhjään*, (*vierahille* >) *vierhaile* > *viehraile*, (*Pajalahan* >) *Pajalhaan* > *Pajahlaan*. Ilmiö kuuluu erityisesti Tornion murteiston erikoisuuksiin, mutta sitä tavataan myös Jällivaaran, Ruijan ja osin Keminkin murteessa. (Mantila 1992: 153–154.)

Toisen asteen metateesi on sadan viime vuoden aikana ollut hyvin ekspansii­vinen äänne­muutos. Jo Airila toteaa äännehistoriassaan, että »äänne­muutos nykyään silmien edessä leviää». (1912: 150.) Vuonna 1983 pro gradu -työssään Pellon Juoksengin kylän puhekielen variaatiota ja muuttumista tutkineen Kirsti Kunnarin mukaan toisen asteen metateesi on yleisin nimenomaan nuorten (alle 25-vuotiaiden) kielessä. Vastaavasti vähiten äänne­muutosta esiintyy yli 65-vuo­tiail­la eli Kunnarin tapauksessa ennen vuotta 1914 syntyneillä. (Mts. 18–21.)

Olen väitöskirjassani laajasti käsitellyt toisen asteen metateesin ajallista, sosi­aalista, maantieteellistä ja kielellistä yleistymistä (1992: 153–211). Tähän saakka ilmiö on edelleenkin ollut leviävä Tornionjokivarren maaseudulla. Sen kielellisen yleistymisen ehdot ovat pääasiassa fonotaktisia. Muutos edellyttää seuraavia ään­ne­ympäristöjä: *h* on ennen toisen asteen metateesia sijainnut

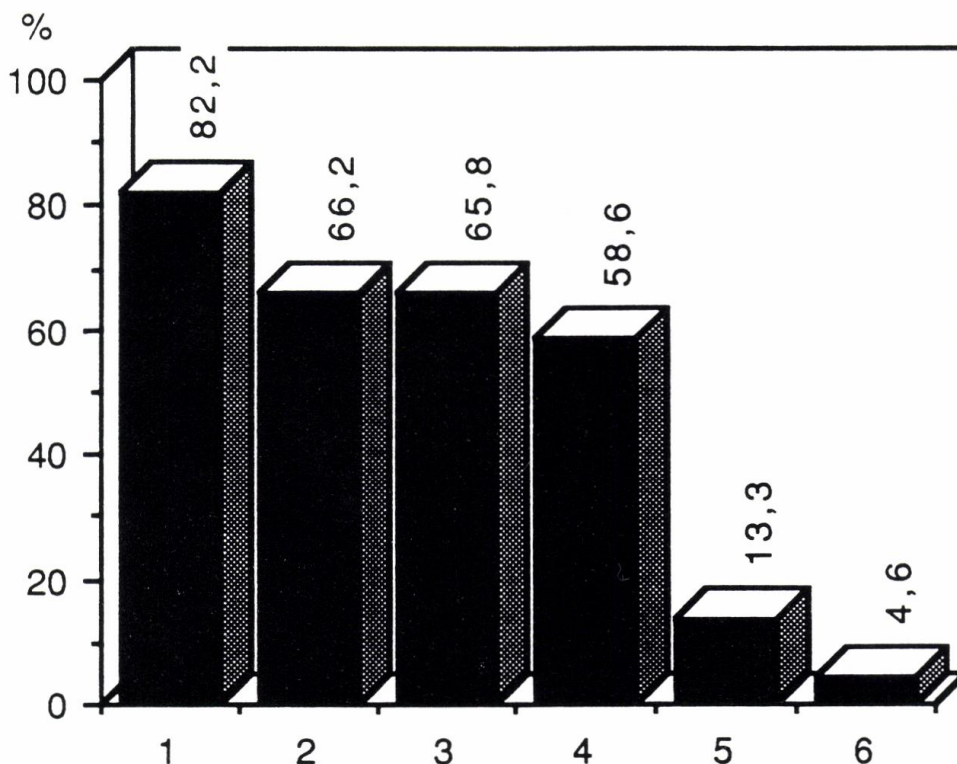
Miten ääntenmuutoksen eteneminen näkyy kaunokirjallisuuden kielessä?

1. kahden soinnillisen konsonantin yhtymän jäljessä, esim. *Norhjaan, terhveisiä, ilhmoin, palhjaan, Stokholhmiin*,
2. pitkää pääpainollista vokaaliainesta seuraavan soinnillisen konsonantin jäljessä, esim. *saahmaan, huohneen, kuuhleet, viehraile, taihvaala*,
3. pääpainotonta pitkää vokaaliainesta seuraavan soinnillisen konsonantin jäljessä (tämä koskee paitsi pitkiä vokaaleita ja diftongeja myös vokaaliyhtymiä), esim. *sairaahlaan, pölkäähmään, piikoihneen, pahimmoihleen, vainoahmaan*,
4. sellaista lyhyttä painotonta vokaalia seuraavan soinnillisen konsonantin jäljessä, jota edeltää lyhyt painollinen tavu, esim. *pesehmään, sapihloilla, kokohnaan, väsyhneeksi, valehtelehmaan* (lyhyt vokaali Tornion murteessa usein puolipitkä),
5. sellaista lyhyttä painotonta vokaalia seuraavan soinnillisen konsonantin jäljessä, jota edeltää pitkä painollinen tavu, esim. *pieksähmään, kestähmään, ämpähriin, suunnihleen, kuivahnee*,
6. lyhyttä sivupainollista vokaalia seuraavan soinnillisen konsonantin jäljessä, esim. *unehtuhmaan, kuultelehmaan, kuoleintuhmaan, käsittähnee, valmistuhnee*.

Laajimmillaan muutos on siis tapahtunut aina soinnillisen konsonantin jäljessä olleen *h:n* tapauksessa. Ainoastaan lyhyen pääpainollisen vokaalin jälkeisen soinnillisen konsonantin jälkeinen *h* ei ole koskaan voinut vaihtaa paikkaansa, eli **tuhlaan, *mehnään* -tyyppiset muodot ovat mahdottomia.

Ääntenmuutos on aivan ilmeisesti myös reaalistunut tapausryhmittäin juuri tässä järjestyksessä. Metateesin toteutumista eri fonotaktisissa ympäristöissä esittelee oheinen pylväsdigrammi (kuvio 1). Se perustuu kaikista Tornion murteen pitäjistä valitsemieni viiden kielenoppaan puolen tunnin äänitteeseen. Niistä olen kirjannut kaikki jälkitavujen vokaalienvälisen *h:n* tapaukset. Varsinaisen Tornion murteen alueen lisäksi mukana ovat Jällivaara, Kittilä, Rovaniemen maalaiskunnan länsilaidat ja Tervola. Näin mukana on yhteensä 19 pitäjää ja 95 informanttia. Nauhat ovat pääosin Oulun nauhoitearkistosta, mutta joitakin on myös Suomen kielen nauhoitearkistosta. Kielenoppaat ovat syntyneet vuosina 1880–1910. Kuvion numerot 1–6 merkitsevät esittämiäni kuutta leviämisympäristöä.

Vaikka toisen asteen metateesi onkin leviämisehdoiltaan ensisijaisesti fonotaktinen, myös morfologialla on jonkin verran merkitystä. Esimerkiksi kuudennessa leviämisympäristössä, johon ääntenmuutos siis viimeisimpänä näyttää ehtivän, suurin osa tapauksista on kolmannen infinitiivin illatiivin muotoja. Vain kaksi tapausta on aktiivin toisen partisiipin vokaalivartaloisia muotoja. Samalla edeltävän konsonantin laadulla on jonkin verran merkitystä. Puheena olevassa leviämisympäristössähän ääntenmuutos on tapahtunut aina nasaalin jälkeisen *h:n* tapauksessa (*unehtuhmaan, valmistuhnee*). (Tarkemmin Mantila 1992: 167–180.)

Kuvio 1. Toisen asteen metateesin edustuksen %-osuudet eri fonotaktisissa asemissa Tornion murteessa.

3. Bengt Pohjasen meän kielelle kääntämä Markuksen evankeliumi

Pohjasen käännöksessä metateesi esiintyy säännöllisesti asemissa 1–4, joissa se siis spontaanissa murremateriaalissakin on yleisin. Leviämisympäristöissä 5 ja 6 ei ole yhtäkään tapausta. Kääntäjän ikään nähden tämä on odotettavaa; 1940-luvulla syntyneissä näin laajan metateesikaavan informantti olisikin melko harvinaisen. Kaikkiaan Pohjasen *h*-systeemi on järkkymätön ja vastaa muutoksen yleisyssuhteita spontaanissa murrepuheessa. Asia käy mielenkiintoisesti ilmi esimerkiksi seuraavasta virkkeestä, jossa ovat mukana lähes kaikki toisen asteen metateesin mahdolliset esiintymisympäristöt:

Se valitti kakstoista häntä seuraahmaan ja hänen käskystä saarnaahmaan ja parantamhaan saihraita ja hallitemhaan perkelheitä ja ajahmaan niitä ulos. (S. 17.)

Miten ääntenmuutoksen eteneminen näkyy kaunokirjallisuuden kielessä?

h on katkelmassa varmasti systeeminmukaisella paikallaan, eli pitkän pääpainollisen ja -painottoman vokaaliaineksen sekä lyhyen painottoman, lyhyttä painollista seuraavan vokaalin jäljessä (ympäristöt 2–4) se esiintyy toisen asteen metateesin mukaisessa asemassa. Muutosta ei sen sijaan ole tapahtunut lyhyen painottoman mutta pitkää painollista seuraavan vokaalin sekä sivupainollisen lyhyen vokaalin jäljessä.

Esimerkkejä neljästä yleisimmästä esiintymisympäristöstä:

1. *Ja Leevi nousi ja lähti sen **fölhjyyn**. (S. 13.)
Se vei sen väkijoukosta **syrhjään** ja pisti sormet sen **korhviin** ja sylkäsi ja koski sen kiehleen. (S. 38.)*
2. *Eikä kukhaan kaa uutta viiniä vanhaaseen **leihliin**, uusi viini särkee leilin, ja niin menevä viini ja leili pilhaan. (S. 14.)
Sillon joitaki farisealaisia tuli sen tykö ja ko ne halusit panna sen **pruuhviin**, net kysyit: – – . (S. 49.)*
3. *Farisealaiset tulit sinne ja aloit **kinnaahmaan** sen kansa; net vaait siltä merkkiä taihvaasta ja kiusasit sitä. (S. 40.)
Net tulit **Jerysaleehmiin** ja menit temppeleihin. (S. 55.)*
4. *Nethään olit **sanoht**, ette siinä oli likanen henki. (S. 18.)
Tule ja pane kätesti sen pääle, ette se pelastus **elähmään**. (S. 27.)*

Asemissa 5 ja 6 ääntenmuutosta ei siis Pohjasen kielessä esiinny, kuten seuraavista esimerkeistäkin näkyy:

5. ***Kirjanoppinheet**, jotka olit tulheet Jerysaleemista alas, sanoit sen olevan Pelsepyypin noituma ja ette se ajo ulos perkelheitä Perkelheen Ruhtinhan voimalla. (S. 18.)
– – se lähätti tappajan **ottamhaan** Juhanes Kastajan pään. (S. 31.)*
6. *Net olit aivan hämmästyneitä ja net toiset jotka sitä seurasit pölkäsit. (S. 51.)
Mutta Jyytas Iskaariut, yks niistä kahestatoista meni ylimäisten papitten tykö **kavaltamhaan** sitä. (S. 68.)*

Murreaineistooni verrattuna Pohjasen teksti poikkeaa neljän yleisimmän tapauksen järjestelmästä ainoastaan siinä, että vokaaliyhtymän jäljessä ääntenmuutosta ei hänellä koskaan esiinny. Murreaineistossahan *siivoahmaan*-tyyppiset vokaaliyhtymän jälkeiset metateesit ovat yhtä yleisiä kuin pitkän vokaalin ja diftongin jälkeiset *peellaahmaan*- ja *oikeihlaan*-malliset muodot. (Tarkemmin Mantila 1992: 161–164.) Esimerkiksi:

*Yhtenä pyhäpäivänä se meni viljapellon poikki, ja opetuslapset aloit **kokoamhaan** tähkäpäitä samala ko net marsit. (S. 14.)
Mutta tulee seki aika ko ylkä otethaan niiltä poies, ja ko se päivä oon tullu niin netki tuleva **paastoamhaan**. (S. 14.)*

4. Oiva Arvolan romaanien repliikit

Pohjasen tapaan myös Arvolalla toisasteinen metateesi on lähes aina tapahtunut neljässä yleisimmässä asemassa. Arvolalla on kuitenkin jonkin verran horjuntaa. Kahden soinnillisen konsonantin yhtymän tapauksessa metateesi on hänelläkin sataprosenttinen, mutta jo seuraavassa asemassa eli pitkän pääpainollisen vokaa-liaineksen jäljessä on kolme ääntenmuutokselta säästynyttä tapausta eli *kuulheet, kuolhaan* ja *taivhaassa*. Kolmannessa asemassa eli pitkän pääpainottoman vokaa-liaineksen jäljessä toisen asteen metateesin edustus on sataprosenttinen. Neljännessä ympäristössä yleisestä *kokohnaan*-tyyppisestä edustuksesta on viisi poikkeusta (14,3 %). Nämä ovat kaikki 3. persoonan possessiivisuffiksin sisältäviä tapauksia ja *h* esiintyy niissä kaikissa *l*:n vieressä: *kohalheen* (kolme kertaa), *ta-valhaan*, *rökölhään*. Mainittujen poikkeusten ulkopuolella ääntenmuutoksen edustus on aukoton asemissa 1–4. Esimerkkejä:

1. *Otatta **kirhveen** pirthiin.* (TP, s. 144.)
*Mie haen sen nulkin takasi! Haen ja annan **talhjaan!*** (KM, s. 282.)
2. *Varsassa on joku semmonen **kauhneus** mitä ei ole missään toisessa...* (TP, s. 101.)
*Että **naihneet** miehet elävät kauemmin ko naimattomat.* (KM, s. 180.)
3. *Menepä **pehtaroihmaan**.* (TP, s. 193.)
*Ei se aivan **oikeihlaan** ole?* (TP, s. 235.)
*Enkä. En mie ala **traakaahmaan** sitä.* (KM, s. 23.)
*Noh, ala **kokoahmaan!** Kalle käski.* (KM, s. 125.)
4. *Tiän mie, mutta sanon vielä sitteki, että jos sie saat Akneksen **pysyhmään** täällä ja **tytyhmään**, niin maksa niin paljon ko se tahtoo.* (TP, s. 64.)
*Mie tulen sinun **kamahriin!** Heikki esitti.* (KM, s. 278.)

Viidennessä asemassa enemmistö Arvolan muodoista on Airilan termeillä ilmaistuna ensimmäisen asteen metateesin mukaisessa asemassa. Toisen asteen metateesi on toteutunut vajaassa kolmanneksessa (31,6 %) kaikista tapauksista. Ääntenmuutos on siis Arvolalla yleisempi kuin Pohjasella. Lisäksi Arvolalla on variaatiota enemmän. Pohjasellahan muutos joko esiintyy tai ei esiinny tietyssä leviämisympäristössä. Sellaista vaihtelua kuin Arvolalla on harvinaisissa viidennessä ja kuudennessa leviämisympäristössä ei Pohjasella ole. Seuraavassa Arvolan

Miten äänenmuutoksen eteneminen näkyy kaunokirjallisuuden kielessä?

esimerkkejä sekä toisen asteen metateesin toteuttaneista että muutokselta säilyneistä viidennen aseman tapauksista:

5. *Non kutuhommissa, lihkoavat rantoja, hauen ryökälheet!* (TP, s. 212.)
Lähe näyttämhään! Joohan? (KM, s. 105)
Tuuli otti pärheitä kainalhoon! (KM, s. 191.)
- Se vain alko tippuhmaan.* (TP, s. 91.)
Ja kuka sitä joutaa kaikki kissanristiäiset laukkohmaan kiihreimpänä työaikana. (TP, s. 267.)
Kah, ko en keriny auttahmaan. (KM, s. 41.)

Viidennen aseman metateesitapauksissa on Arvolalla ehkä jonkinlaista strukturoituneisuuttakin. Nimittäin 25 tapauksesta, joissa äänenmuutos on tapahtunut, on peräti 21 sellaisia, joissa *h:n* edellä esiintyy geminaattaklusiili tai geminaatta-*s*, kuten edellä olevista esimerkeistäkin saattaa huomata. Muita tällaisia tapauksia ovat esim. *oottahmaan, kattohmaan, roikkuhmaan, hässihmään*. Muunlaista fonotaktista ympäristöä edustavia ja kuitenkin metateesin toteuttaneita tapauksia on siis vain neljä: *neuvohmaan, kynsihmään, huutahmaan, säilyhneet*. Kaikkiaan viidennen leviämisympäristön fonotaktiset ehdot täyttäviä tapauksia on Arvolan teksteissä 79. Morfologisesti kaikki metateettiset tapaukset ovat kolmannen infinitiivin illatiivin tapauksia tai aktiivin toisen partisiipin vokaalivartaloisia muotoja. Muunlaisia morfologisia tapauksia ovat otoksessa esim. *tunturhiin, ittelheen, polvilheen, perkelheet, askelheella*. Spontaanissa murrepuheessa toisen asteen metateesi on yleinen myös muissa muotoryhmissä. (Mantila 1992: 165–166.)

Kuudennessa leviämisympäristössä toisen asteen metateesin osuus on Arvolalla vain 16,7 %. Tapauksia on neljä, ja ne ovat kaikki III infinitiivin illatiivimuotoja: *elättämhään, kävelemhään, lyykkäsehmään, tappelehmaan*. Tämä käy jälleen hyvin yksiin murreaineistosta saamani tuloksen kanssa. Vuosisadan vaihteen tienoilla syntyneillä tämän leviämisympäristön tapauksista valtaosa on juuri näitä muotoja. Vain kaksi tapausta on aktiivin II partisiipin vokaalivartaloisia muotoja (1992: 173–180). Morfologisesti äänenmuutoksen esiintymisrajoitus on Arvolalla tämä sama jo viidennessäkin fonotaktisessa leviämisympäristössä (vrt. edellä). Esimerkkejä Oiva Arvolalta kummastakin asemasta:

6. *Se halvais niin tuulettumhaan, hän sanoi.* (TP, s. 65.)
Ettäkös lopettanheet! Sölkäsaunaako aloitta tienahmaan heti aamusta pitääin! (KM, s. 18.)
- Se meni tappelehmaan karhun kans tuossa Vuopiossa ja jäi alakyntheen, Maunu sanoi ja sylkäisi piissiin.* (TP, s. 92.)
Mie lähen lyykkäsehmään. (KM, s. 123.)

5. Rosa Liksomın novellit

Käsitlemistäni kirjailijoista Rosa Liksom on nuorin, ja näin toisen asteen metateesi odotuksenmukaisesti esiintyykin hänen teksteissään kaikkein laajimmin. Se esiintyy hänellä lähes sataprosenttisesti kaikissa kuudessa leviämisympäristössään. Vielä viidennessäkin leviämisympäristössä muutos on hänellä aivan poikkeukseton. Kaikkein harvinaisimmassa kuudennessa asemassa on neljä poikkeusta. Muutoin olen tutkimistani novelleista huomannut ainoastaan yhden tapauksen, jossa toisen asteen metateesi on jäänyt tapahtumatta. Se on *Tyhjän tien paratiisit* -teoksessa esiintyvä *päivhään*. Esimerkkejä toisen asteen metateesista eri leviämisympäristöistä:

1. *Tarjale se ei ollu laittanu lautasta **kolhmeen** päihvään.* (UV, s. 61.)
*Mie syön muutaman siivun lauantaita ja tehen muutaman **terhveellisen** ruisleivän.* (TTP, s. 35.)
2. *Jotku pani heti kaikki päivärahat **huohriin** ja kaikenlaisseen joutahvaan.* (UV, s. 8.)
*Jos se punkki ei ota minua ensivuonna erityisluvala palvelukseen niin mie lopetan koulut ja lähen **Chiihleen**.* (TTP, s. 34.)
3. *Minua pisteli vihaksi, että mitä pirua se kartahnoon tuli ja siihen **vahtaahmaan**.* (UV, s. 102.)
*Sanoin sille äijäle, joka puku päälä siinä huseerasi, että ota tästä hyä akka **siivoahmaan**.* (TTP, s. 41.)
4. *Vissiin sitä oppii **elähmään** vaimon ja kläpin kanssa.* (UV, s. 104.)
*Mie olen aina haahveilu **sotihlaan** urasta ja mie haluan kanssa vakituiseksi armeijan leiphiin.* (TTP, s. 33.)
5. *Kyllä kyläläiset on minua **naurahneet** ja **pilkahneet**.* (UV, s. 63.)
*Siinä soli, käsiksi se ei käyny, mutta haukku ja jankutti ees taas omia eesottamuksihaan, joissa ei ollu muuta päätä eikä häntää ko **juokahleen** jorinat.* (TTP, s. 123.)
6. *Raukka molen ko en ole pystyny elämässä muuhunko **haavottahmaan** ihmisen mielen joka minua rakasti.* (UV, s. 10.)
*Oli se sitte **tympääntyhneen** näkönen, hopussa koko ajan pois.* (TTP, s. 39.)

Ne neljä tapautta, joissa Liksomilla ei esiinny toisen asteen metateesia, ovat frekventatiivijohtimellisten verbien *istuskella*, *köllötellä*, *ryypiskellä* ja *uhitella* tunnuksettomia III infinitiivin illatiiveja:

*Jos en olis Lipanohniin lähteny nolis laittanu minut kirkole maataloustoimistoon **istuskelheen** kaheksaksi tunniksi joka päivä.* (UV, s. 8.)

Vielä on paljon tekemättä, toisen kymmenen ko sais vielä leipastua niin

Miten ääntenmuutoksen eteneminen näkyy kaunokirjallisuuden kielessä?

*eikhän sitä sitte pääse taihvaasseen ja sinne Jumalan oikealle puolele köl-
löttelheen.* (UV, s. 59.)

*Ei me mithääv venettä korjattu, alethiin ryypiskelheen ja ryypäthiin monta
päivää.* (UV, s. 73.)

*Työnteko oli semmosta muutamanlaista, ei net pyssyilä uhitelheet jos viipy
vähä kauemmin hyysikässä niinko tuola tehtaan puolela tekevät.*

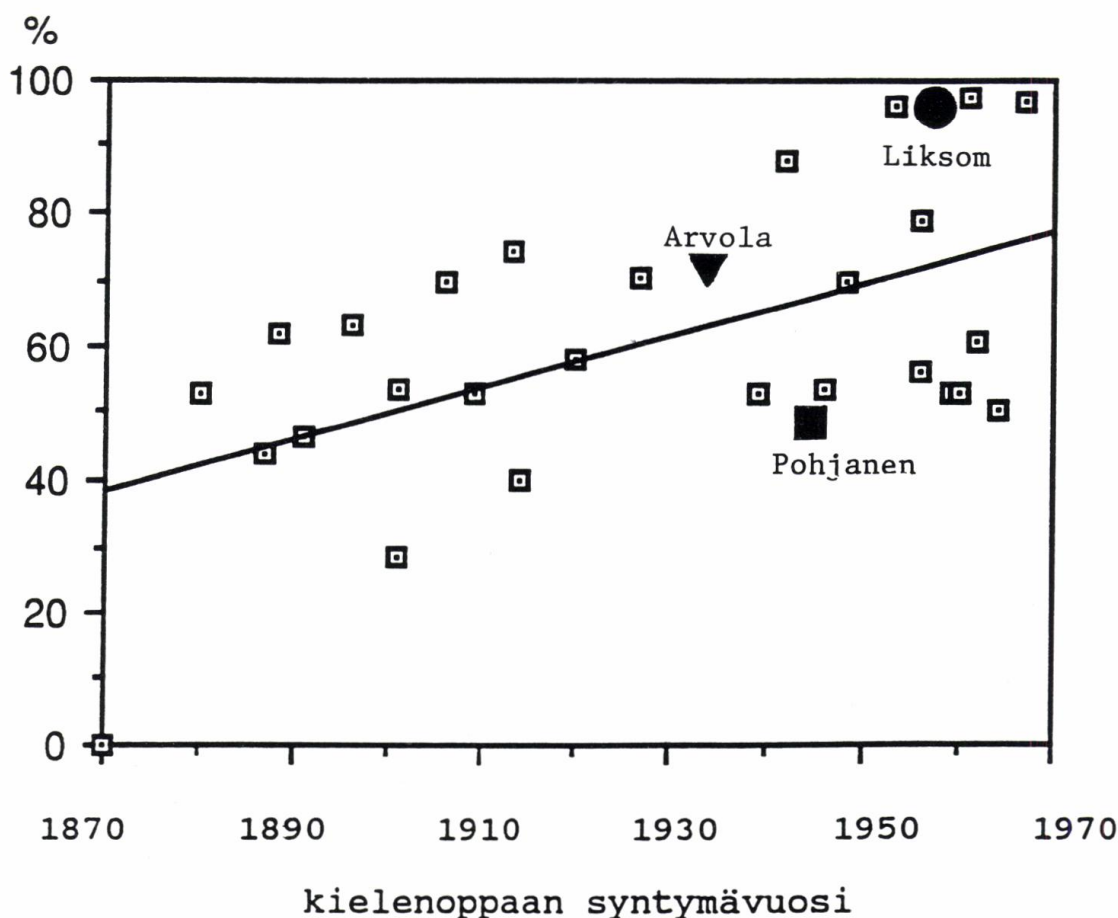
Kaikissa mainituissa esimerkeissä *h* esiintyy *l*:n jäljessä. Tämä on sikäli mie-
lenkiintoista, että murreaineistosta laskemissani tuloksissa toisen asteen metateesi
esiintyy kaikkein harvinaisimmassa kuudennessa asemassa ainoastaan nasaalien
jäljessä. Murreaineistoni kaikki *l*:n jälkeiset tapaukset ovat säästyneet muutokselta.
Rosa Liksomin metateesikaava noudattaa siis täsmälleen sitä mallia, jonka olen
esittänyt väitöskirjassani ääntenmuutoksen suurimpana mahdollisena esiintymis-
laajuutena (1992: 167–172).

Paitsi että Rosa Liksomin teksteistä näkyy hyvin vahva äidinmurteen intuitio,
ne todistavat samalla, että 1950-luvulla syntynyt ylitorniolainen tiedostaa toisen
asteen metateesin esiintymisen harvinaisissa asemissa 5 ja 6. Tämä on siinä mie-
lessä kiintoisaa, että vanhemmat Tornion murteen puhujat saattavat sen sijaan
kokonaan kiistää sellaisten *h*-muotojen kuin *naurahneet*, *juokahleen*, *haavottah-
maan* ja *tympääntyhneen* olemassaolon kotimurteessaan.

Tämä tuli selvästi esille esimerkiksi kesäkuussa 1991 Torniossa Peräpohjolan
opistossa pitämäni esitelmän yhteydessä. Puhuin silloin toisen asteen metateesista
yhtenä Tornionjokivarren murteen erikoisuutena. Silloin pääasiassa keski-ikäisen
yleisön joukosta väitettiin useallakin suulla, että Tornion murteessa esiintyy kyllä
senkaltaisia muotoja kuin *silhmään*, *sauhnaan*, *PELLAAHMAAN* ja *Pajahlaan*, mutta
esim. sellaiset asut kuin *naurahneet* ja *haavottahmaan* ovat tuntemattomia. Kui-
tenkin viimeksi mainittuja viidennen ja kuudennen leviämisympäristön meta-
teesitapauksia olen merkinnyt jo vuosisadan vaihteenkin tienoilla syntyneiltä. Ky-
symys on siis siitä, että vaikka ääntenmuutos murteessa jo esiintyykin, sitä eivät
keski-ikäiset ja vanhat murteenpuhujat vielä kaikissa asemissa tiedosta.

6. Arvola, Pohjanen ja Liksom ääntenmuutoksen omaksujina

Oheisessa kuviossa 2 esitän toisen asteen metateesin prosentuaaliset osuudet 26
pellolaisinformantin kielessä. Kielenoppaan syntymävuosi on kuviossa x-akselilla.
Informantit ovat osin Kirsti Kunnarin vuonna 1979 haastattelemia ja osin Oulun
nauhoitearkistosta (tarkemmin ks. Mantila 1992: 200). Kuvioista näkyy hyvin ään-
teenmuutoksen vähittäinen yleistymisen. Mainitut kuusi lingvististä leviämisvai-

Kuvio 2. Toisen asteen metateesin prosentuaaliset osuudet 26 pellolaisinformantin kielessä sekä tutkimieni kirjailijoiden teksteissä.

hetta on tässä laskettu yhteen. Olen laskenut myös Arvolan, Pohjasen ja Liksoimin kaikki toisen asteen metateesin tapaukset yhteen ja niiden prosentuaaliset osuudet kaikista mahdollisista asemista ja liittänyt nämä tiedot kuvioon mukaan.

Kuviosta näkyy, että tutkimani kirjailijat olisivat voineet aivan hyvin olla mukana väitöskirjani aineistossa murteisen puhunnan informantteina. Jokaisen yhteenlaskettu metateesitapausten osuus sijoittuu kuvioon täysin odotuksenmukaiselle paikalle. Arvola ja Liksom paljastuvat keskitasoa herkemmiä äänne muutoksen omaksujiksi, Pohjanen puolestaan hiukan hitaammaksi. Tarkka metateesiprosentti on Pohjasella 48,8, Arvolalla 73,2 ja Liksoimilla 97,8.

Liksom edustaa juuri sitä ikäluokkaa, jossa toisen asteen metateesi on havaintojeni mukaan täydellisimmillään toteutunut (1992: 205–207). Olen testannut metateesin toteutumista kuudella Oulun yliopiston suomen kielen opiskelijalla, jotka ovat syntyneet 1960-luvulla ja jotka ovat kotoisin Ylitorniolta, Pellosta, Kolarista

Miten ääntenmuutoksen eteneminen näkyy kaunokirjallisuuden kielessä?

ja Muoniosta. Heillä kaikilla tuntuu olevan täydellinen kuuden ympäristön metateesikaava, josta poikkeuksena ovat vain mainitut /:n jälkeiset tapaukset.

7. Tiivistelmä

Olen tarkastellut jälkitavujen vokaalienvälisen *h:n* ns. toisen asteen metateesin (esim. *kolhmeen, sauhnaan, Pajahlaan*) esiintymistä Bengt Pohjasen, Oiva Arvolan ja Rosa Liksomien Tornion murteella kirjoitetuissa teksteissä. Puheena oleva ääntenmuutos on viime vuosikymmeninä ollut Tornionjokivarren maaseudulla hyvin ekspansiivinen. Yhä nykyäänkin muutos on sitä yleisempi, mitä nuoremasta kielenoppaasta on kysymys. Toisen asteen metateesi näyttää esiintyvän mainituilla kirjailijoilla sekä laadullisesti että määrällisesti juuri niissä asemissa, jotka olen saanut selville murreaineistosta ja jotka olen esittänyt väitöskirjassani. Odotuksenmukaisesti muutos on yleisin Rosa Liksomilla, joka on tutkimistani kirjailijoista nuorin. Hänellä muutos on tapahtunut jo lähes 100-prosenttisesti.

Murteentutkijalle on oloissamme uusi sellainen tapaus, jossa voi vertailla samalla murteella kirjoittaneiden eri-ikäisten kirjailijoiden tekstejä. En tiedä aiemmin voidun todistaa ääntenmuutoksen sekä lingvistisen että sosiaalisen etenemisen näkyvän näin selkeästi kaunokirjallisuuden kielessä. Lähin vertailukohta löytyy Marjatta Palanderin itämurteiden erikoisgeminaatiota käsittelevästä väitöskirjasta. Tässä saamani tulos paitsi vahvistaa jo haastattelujen pohjalta hahmottamaani kuvaa ääntenmuutoksen levinneisyydestä, myös antaa tietoa siitä, miten ääntenmuutos tiedostetaan.

Parhaassa tapauksessa kirjailijan merkitsemät toisen asteen metateesin tapaukset voivat myös kertoa idiolektikohtaisista metateesikaavoista. Tällaisesta saattaa olla erityisesti kyse Oiva Arvolan tapauksessa. Hänellä nimittäin ääntenmuutos on viidennessä leviämisympäristössään eli pitkää painollista tavua seuraavan lyhyen painottoman vokaalin jäljessä (esim. *juoksehmaan*) huomattavasta yleisempi sellaisissa asemissa, joissa edeltävän tavun rajalla esiintyy geminaattaklusiili (esim. *roikkuhmaan, kattohmaan*). Kirjailijoiden kieli voi siis lopulta paitsi vahvistaa muusta aineistosta saatuja tuloksia ja kertoa muutosten tiedostamisesta myös tarkentaa kuvaa muutoksen idiolektikohtaisesta rakenteesta.

Lopulta on kuitenkin muistettava, että murteella kirjoitettuun kaunokirjallisuuteen ei aukottomasti voi luottaa murretutkimuksen lähdemateriaalina. Joutuuhan kirjailija joka tapauksessa tasapainoilemaan murteen ja yleiskielen välillä. Tällöin hän saattaa tietoisesti poimia murteesta joitakin piirteitä tekstiään elävöittämään ilman, että ilmiön todelliset taajuussuhteet tulevat esiin. Joskus kaunokirjallisuuden murrereplikeistä saattaa saada myös sellaisen vaikutelman, että kirjailija on

HARRI MANTILA

suorastaan mässäillyt joillakin tuntemillaan murre-erikoisuuksilla. Näin esim. jokin muoto-opillinen erikoisuus on pantu esiintymään sellaisissakin yhteyksissä, joihin se alkuperäisessä kansankielessä ei lainkaan kuuluisi.

LÄHTEET

TUTKIMUSMATERIAALI

(Teoksista käyttämäni lyhenteet mainitsen sulkeissa teoksen nimen jäljessä.)

- ARVOLA, OIVA 1975: Taivaan painamat (TP). Romaani. Kirjayhtymä, Helsinki.
——— 1976: Kaamosmaa (KM). Romaani. Kirjayhtymä, Helsinki.
LIKSOM, ROSA 1986: Unohdettu vartti (UV). Novellikokoelma. Weilin + Göös, Espoo.
——— 1989: Tyhjän tien paratiisit (TTP). Novellikokoelma. WSOY, Porvoo.
Tule Leevi följlhyyn. Markkyyksen evanjeeliymmi tornionlaaksoksi. Kääntänyt Bengt Pohjanen. Förllaaki Kamos, Överkalix 1988. Juhla- ja testiypplaaka.

KIRJALLISUUS

- AIRILA, MARTTI 1912: Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta murteen suhdetta muihin suomen murteihin silmällä pitäen. – Suomi. IV: 12. 1–244. SKS, Helsinki.
HULDÉN, LARS 1980: Paikalliskieli ja romaaniproosa. – Väinö Linna. Toisen tasavallan kirjailija (toim. Yrjö Varpio). 286–291. WSOY, Porvoo.
Kuka kukin on? 1990. Henkilötietoja nykypolven suomalaisista. Otava, Helsinki.
KUNNARI, KIRSTI 1983: Pellon puhekielen piirteitä. Pro gradu -työ. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitos.
LÄMSÄ, TAINA 1991: Meän kieli. Suomen kieli Ruotsin Länsipohjassa. Pro gradu -työ. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitos.
MANTILA, HARRI 1992: Ei tääläkhän senthän jokhaishen sanhan hootakhan panna. Jälkita-vujen vokaalienvälisen *h:n* variaatio peräpohjalaisissa murteissa. SKS, Helsinki.
PALANDER, MARJATTA 1987: Suomen itämurteiden erikoisgeminaatio. SKS, Helsinki.
RUOPPILA, VEIKKO 1981: Tuntematon sotilas ja murteet. – Virittäjä 3/1981. 234–238. Helsinki.
Suomen kirjailijat 1945–1980 (toim. Maija Hirvonen, Hannu Launonen, Anna Nybondas, Inger Bäcksbacka). SKS, Helsinki 1985.
VARPIO, YRJÖ 1980: Sensuroitiinko Tuntematon sotilas? – Väinö Linna. Toisen tasavallan kirjailija (toim. Yrjö Varpio). 82–93. WSOY, Porvoo.

MUUT

Lukukeskuksen Pohjois-Suomen aluetoimiston arkistot.

A sound change in progress, as seen in dialect texts by three writers

HARRI MANTILA

The article concerns the sound change known in Finnish dialectology as second degree *h*-metathesis. Under certain conditions, an *h* occurring after a voiced consonant shifts before the consonant, as in *Oulhuun* > *Ouhluun*. This sound change is a particular feature of the Tornio River dialect, which is spoken on both the Finnish and the Swedish side of the river. The change has become expansive during recent years; nowadays the younger the speaker, the more productive the change is.

The author's doctoral dissertation (1992) dealt with the linguistic and social spread of second degree metathesis. The article itself looks at the occurrence of this sound change in the texts of three writers of the Tornio River dialect: Bengt Pohjanen, Oiva Arvola and Rosa Liksom. Bengt Pohjanen lives on the Swedish side, in Överkalix, and his text examined here is a dialect translation of St. Mark's Gospel. Oiva Arvola and

Rosa Liksom come from the Finnish side of the border. The corpus comprises two novels by Arvola and two collections of short stories by Liksom. In Arvola's work, only the direct speech is in dialect; some of Liksom's stories are written entirely in the Tornio dialect and others use dialect only for direct speech.

In this corpus, the linguistic structure of the sound change seems to be exactly the same as it is in spontaneous dialect speech. The social distribution factors are also reflected in the texts: the change is most widespread in the work of the youngest writer of the three, Liksom. The research illustrates how literary data can be used to check the generality of a sound change discovered in dialect research, and also to obtain information about the idiolectal aspects of the change.